

ALEKSANDER KESKÜLA MAAILMANÄGEMUS

Kaido JAANSON

Tartu Ülikool, Ülikooli 18, 50090, Tartu, Eesti; jaanson@ut.ee

On käsitatud Aleksander Kesküla (1882–1963) kujunemist mõjutanud tegureid, tema vaateid Läänemere regiooni ajaloole ja Eesti kohale selles regioonis ning nende vaadete kohta eesti poliitilises mõttes Esimese maailmasõja ajal.

Ehkki Aleksander Eduard Kesküla (1882–1963) lahkus Eestist igaveseks 1907. aastal, oli tema mõte osa eesti saajandialguse mõttest ja ka jääb selleks. Tema elutee võib jagada kolmeks ajalõiguks: esimene neist sünnist 1907. aastani, kui ta elas Eestis, teine – aastad 1907–1932, mille sees ta juhtis keiserliku Saksamaa tähelepanu revolutsionäär Leninile ja iseloomustas teda kui Venemaa potentsiaalset lõhkujat, ning kolmas 1932. aastast surmani, kui ta elas Hispaanias.

Igal neist etappidest sai ta hakkama millegi tähelepanuväärsega. Aastail 1934–1961 oli tema kasvandikuks ja sõbraks, sisuliselt kasupojaks, Juan Linz, tulevane Columbia ülikooli doktor ja praegune Yale'i ülikooli politoloogia emeriitprofessor, kelle tähtsus kõrgub üle tavalise, seda ka USAs. Linzi on nimetatud üheks neist kümnest-kaheteistkümnest, kes on kujundanud 20. sajandi teise poole politoloogia terminoloogiat ja selle uurimissuuna.¹

Kõigepealt mõni sõna teguritest, mis võisid Aleksander Kesküla kujunemist mõjutada. **Esiteks** tema päritolu. Mitte nagu paljud teised üle-eelmise sajandi vahetuse rahvuslikud tegelased ei olnud Aleksander Kesküla maalaps. Ta sündis linnas, Tartus, erusoldati perekonnas ja tema lapsepõlv möödus nn Kivi asumis, Jaama ja Raatuse tänava ristmiku lähedal², tänaval, mille teises otsas oli Vane-muise seltsimaja oma rahvuslike üritustega.

Teiseks tema koduõpetaja. Selle isikuga seonduv võib aidata leida vastust küsimusele, millal sai Aleksander Keskülast rahvuslane. Ameeriklane Stefan T. Possony on märkinud, et 1913. aastal hakkas Kesküla huvi tundma eesti

¹ **Offe, C.** Begrüssung von Juan Linz als Georg-Simmel-Gastprofessor. 1997, 3. Juni. Käsikiri Kaido Jaansonil valduses.

² Eesti Riigiarhiivi Filiaal (ERAF), f 395, n 5, s 51, l 22; **Berendsen, V., Maiste, M.** Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 1999, 113.

rahvusluse vastu ja pööras järsult paremale.³ Talle sekundeerib Richard Pipes, väites, et aastail 1905–1907 olevat Kesküla olnud juhtiv bolševik, seejärel muutunud aga tuliseks rahvuslaseks.⁴ Elu on keerukam ja mitmekesisem. Aleksander Kesküla koduõpetaja noil tema kujunemisaastail oli teine Aleksander, Aleksander Põrk, hilisem tuntud vanavarakoguja.⁵

Erinevalt Keskülast oli Põrk õigeusklik.⁶ Sündinud 1873. aastal Viljandimaal Võisiku vallas Põrgu talus, lõpetas ta 1894. aastal Riia vaimuliku seminari⁷, kus temast sai, nagu Juhan Luiga olevat öelnud, kange ateist, kes vihkas sakslust ja “juudistatud” ristiuskus.⁸ Õiendanud küpsuseksamid Narva gümnaasiumi juures (1895) ja õppinud kaks aastat Peterburi ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonnas (1895–1897), naasis ta Eestisse.⁹ Ta õppis Tartus aastail 1897–1903 ja kaitses seal 1905. aastal ajalookandidaadi kraadi.¹⁰ Nendesse aastatesse langes ka tema roll Aleksander Kesküla koduõpetajana.

Alates 1899. aastast kogus Aleksander Põrk igal aastal ainelist vanavara Eesti maakondades, Ingeri- ja Soomemaal, samuti mujal Venemaal. 1903–1920 elas ja töötas Põrk Moskvast, olles aastail 1906–1914 tegev Venemaa Rahvuste Ühendamise Seltsis. 1917–1918 võttis ta hõimutegelasena osa maride, udmurtide, mordvalaste, tatarlaste ja tšuvašside kongressidest. Naasnud 1920. aastal Eestisse, sai temast üks Eesti Kultuuriajaloo Seltsi asutajaid ja selle esimees ning eesti rahvusliku usundi, Taara usundi loojaid ja innukamaid propageerijaid.¹¹ “Ärkamisaege mõttelaadiga muuseumimees ja kooliõpetaja,” ütleb tema kohta Ants Viires.¹² “Mõnede taara usu juhtide seletusel olla ta oma fanaatilise olekuga neile enam kahju kui kasu teinud,” on nentinud Eduard Laaman.¹³ Tänapäeval võiks teda nimetada ka rahvusfundamentalistiks. Muide, Aleksander Põrk oli inimene, kes andis Aino Kaldale idee Eesti ajaloo ainesel kirjutada.¹⁴

Kesküla ja Põrgi head suhted jätkusid hiljemgi. Aastail 1908–1910 Moskvast olles elas Kesküla Põrgi juures.¹⁵ Kaart, mille ta 1916. aastal Moskvasse saatis ja mis Buhharinit ärritas, oli saadetud Aleksander Põrgile.¹⁶ Aleksander Põrk suri

³ **Possony, S. T.** Lenin. The Compulsive Revolutionary. Chicago, Henry Regnery Company, 1964, 175.

⁴ **Pipes, R.** The Russian Revolution, 1899–1919. London, The Harvill Press, 1997, 381.

⁵ **Erits, H., Kuusik, E.** Aleksander Kesküla inimese ja revolutsionäärina kaasaegsete mälestustes. – Ajalooline Ajakiri, 1999, 3–4, 47, 49.

⁶ Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f 402, n 1, s 21747, 13.

⁷ Eesti Kultuurilooline Arhiiv Eesti Kirjandusmuuseumis (EKIA), f 193, m 35:36, 13–4.

⁸ **Laaman, E.** Juhan Luiga. Elu ja mõtted. Tartu, Noor-Eesti Kirjastus, 1938, 193.

⁹ EKIA, f 193, m 35:36, 13–4.

¹⁰ EAA, f 402, n 1, s 21478, 185–86.

¹¹ EKIA, f 193, m 35:36, 13–4.

¹² **Viires, A.** Taara, avita! – Looming, 1990, 10, 1410.

¹³ **Laaman, E.** Juhan Luiga, 193.

¹⁴ **Andresen, N.** Aino Kalda ja Gustav Suitsu kirjavahetusest. – Keel ja Kirjandus, 1968, 1, 45.

¹⁵ ERAF, f 395, n 5, s 51, 131.

¹⁶ **Futrell, M.** Northern Underground. Episodes of Russian Revolutionary Transport and Communications Through Scandinavia and Finland, 1863–1917. London, Faber and Faber, 1963, 137, 148.

1933. aastal. Väärib märkimist, et aastail 1905–1907 oli Keskülaga tihedalt seotud teinegi hilisem Taara usu aktivist, Marta Lepp, siis samuti revolutsionäär. Taarausulisi ideid võib täheldada ka Kesküla hilisema käsilase ja kaastöölise, eestlase Arthur Siefeldti mõttemaailma juures.¹⁷

Kolmandaks õppimine Pihkva kubermangugümnaasiumis aastail 1900–1901, episood Kesküla elus, mis on vähe mainimist leidnud. Kunagi enne 1899. aastat oli kirglikult ujumist ja uisutamist armastanud Aleksander jõel vastutuult uisutades külmetanud ja haigestunud. Kuna arstid diagnoosisid algava kurgutiisikuse, loobus Aleksander nende soovitusel aastaks õpinguist ja elas talve 1899–1900 metsavahi juures, et end ravida. Linna naasmisel selgus, et Tartu gümnaasiumis polnud vakantset kohta, ja ta pidi siirduma õppima Pihkva kubermangugümnaasiumi.¹⁸ Sisseastumiseksami Pihkva gümnaasiumi tegi Kesküla 5. septembril 1900 (vkj).¹⁹

Intrigeeriv võimalus, et ta Pihkvas puutus kokku Siberist asumiselt tagasi pöördunud Vladimir Uljanoviga, jääb siiski ära, kuna Lenin oli lahkunud Pihkvas sama aasta 19. mail.²⁰ Pihkvas elas Aleksander lese juures, kelle kooliõpetajast mees oli surnud Siberis poliitvangina. Õe arvates oli ta seal saanud oma esimese vahetu tõuke, mille mõjul lülitus revolutsioonilisse liikumisse.²¹ See võis olla nii, aga võis ka mitte olla, sest õe mälestused vennast olid kirjutatud nõukogude ajal ja EKP arhiivis säilitamiseks. Revolutsioonilist oli Tartus endaski juba küllaga. 1897. aasta kevadel, kui Aleksander Kesküla sai 15-aastaseks, olid Tartus mitu nädalat üliõpilasrahutused, mis ulatusid ka tänavatele.²² Sama kordus 1902. aastal.²³ Pihkvas õppis Kesküla ühe aasta ja lõpetas kuuenda klassi. 1901. aasta augustis sai temast Jurjevi gümnaasiumi seitsmenda klassi õpilane.²⁴

Neljandaks perekonna hariduslembus. Keskülad soovisid oma lastele anda võimalikult hea hariduse. Jurjevi gümnaasium oli oma õppetasemelt kindlasti parem kui Treffneri kool.²⁵ Selle lõpetas Kesküla 4. juunil 1903. Lõputunnistusel oli hindeid igat masti. “Viiega” olid hinnatud jumalasõna, füüsika, ajalugu ja saksa keel, “kolmega” – ladina ja kreeka keel, matemaatika ning geograafia. Käitumine oli üldiselt eeskujulik, töökus rahuldav, hoolsus hea ja teadmishimulisus piisav.²⁶

¹⁷ Senn, A. E. The Myth of German Money During the First World War. – Soviet Studies, 1976 (XXVIII, 1), 87–88.

¹⁸ ERAF, f 395, n 5, s 51, l 23.

¹⁹ EAA, f 405, n 1, s 3034, l 3p.

²⁰ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, 1. 1870–1905. Москва, Издательство Политической Литературы, 1970, 253.

²¹ ERAF, f 395, n 5, s 51, l 23.

²² Eesti NSV ajaloo lugemik, II. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost XIX sajandi keskpaigast kuni 1917. aasta märtsini. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1964, 337–340.

²³ Jansen, E. Opositsiooniline üliõpilasliikumine Tartus 1890.–1907. a. Auhinnatöö. Tartu, 1949, 31–34.

²⁴ EAA, f 405, n 1, s 3034, l 2, 6.

²⁵ Allan Liim Kaido Jaansonile 18. okt 2001.

²⁶ EAA, f 402, n 1, s 12084, l 3.

Sama aasta 3. septembril astus ta Tartu ülikooli õigusteaduskonda, andes ühtlasi allkirja kohustuslikule töotusele, et ei astu ilma ülikooli loata mingisse ühinguusse.²⁷

See on aeg, kui eestlaste keskel hakkas levima huvi sotsiaaldemokraatia vastu. Esimesed seesugused ringid eesti õpilaste seas tekkisid Tartus 1903. aasta paiku. Sellest ajast on teada ka Aleksander Kesküla side nendega. Õde väitis, et Aleksander oli juba 1903. aastal VSDTP Tartu Komitee (rühma) liige.²⁸ Sel aastal tekkis Tartus tõepoolest koolipoiste pörandaalune organisatsioon, mis järgmisel aastal muutus VSDTP kohalikuks organisatsiooniks.²⁹ Ent seda ringi on nimetanud ka sotsiaalrevolutsionäärseks, s.t esseerlikuks osavõtja, kes hiljem kuulus sotsiaaldemokraatide hulka.³⁰ Vahe ei olnud veel selge. Noored käisid koos ka Aleksander Kesküla juures kodus.³¹ 1904. aastast on teada, et 22-aastane Aleksander juhatas ka ise selliseid ringe, kus osavõtjaid poliitiliselt hariti.³²

Viiendaks kokkupõrge Jaan Tõnissoniga. 1904. aastal toimus sündmus, mis ilmselt oluliselt mõjutas Aleksander Kesküla edasist eluteed ja saatust. Kui puhkes Vene–Jaapani sõda, asus Kesküla tööle ajalehe Postimees juures sõjatelegrammide redigeerijana. Varsti pärast seda leidis aset kokkupõrge Aleksander Kesküla ja Postimehe peatoimetaja, Eesti tollase vaieldamatult prominentseima rahvusliku poliitiku Jaan Tõnissoni vahel. Mis täpselt juhtus, on teadmata. Kodus olevat Kesküla rääkinud, et tal on maailmavaateliisi lahkuminekuid Tõnissoniga.³³ Asi ei piirdunud sellega, vaid kulmineerus, kui Kesküla kutsus Tõnissoni duellile, millest viimane aga keeldus.³⁴ Teada on, et 1904. aasta 23. ja 24. aprillil vahelisel ööl toimus Eesti Üliõpilaste Seltsis erakoosolek, mis meestevahelisi lahkkelisid arutas ja mille tulemusel Kesküla visati seltsist välja.³⁵ Koosoleku kohta on öeldud, et peamine ründaja oli Tõnisson, kelle vastu Kesküla kaitses end hiilgavalt, Kesküla olevat aga välja visatud “ebamääraste süüdistuste alusel”.³⁶ Sellest peale olid Tõnisson ja Kesküla n-ö teine teisel pool rindejoont. Sama aasta sügisel organiseeris Kesküla Postimehe trükikojas sotsiaaldemokraatliku ringi.³⁷ Asi oli seda traagilisem, et Eesti välispoliitikas esindasid mõlemad hiljem üht ja sama suunitlust, nimelt suunitlust Skandinaaviale. See ei olnud tollal omane mitte sugugi kõigile Eesti poliitikuile. Tänapäeva seisukohast ühendab neid mehi see,

²⁷ EAA, f 402, n 1, s 12084, l 7.

²⁸ ERAF, f 395, n 5, s 51, l 23.

²⁹ Sotsiaaldemokraat, 1920, 12. aug.

³⁰ EKIA, f 172, m 9:1, l 10.

³¹ ERAF, f 395, n 5, s 51, l 24.

³² ERAF, f 27, n 1, s 248, l 10–13.

³³ ERAF, f 395, n 5, s 51, l 23.

³⁴ **Loorits, O.** Eesti ajaloo põhiprobleemid. – Rmt: Iseseisvuslaste kirjavara 11. Upsala, kirjastus Törvik, 1955, 110.

³⁵ EAA, f 1767, n 1, s 717, l 2.

³⁶ **Kirotar, E.** EÜS-lasi E. V. välisteenistuses. – Eest Üliõpilaste Seltsi album, XV. Stockholm, 1970, 61.

³⁷ ERAF, f 27, n 1, s 248, l 13.

et kummagi haud ei ole teada, kindel on üksnes, et üks neist haudadest on Euroopa ühes, teine teises otsas.

Kuuendaks aastad 1905–1907 oma sündmustega, milles Aleksander Kesküla ei olnud mitte üksnes aktiivne, vaid ka keskne osaline. Sündmustega, millest ta ei saanud lahti igavesti, nagu tunnistas Stanfordin Hooveri Instituudis Aleksander Kesküla fondis leiduv hispaaniakeelse novelli “Raudteejutustus” käsikiri. Novell või selle katse, mille tegevus on paigutatud oktoobrisse 1906 ja toimub Riia–Peterburi raudteel, on ka mõtisklus revolutsioonist, mis autori sõnul “ühendas endas rahvusliku vabanemise igatsuse tööliste ja talupoegade mässudega”.³⁸

Seitsmendaks teguriks, mida Aleksander Kesküla kujunemisel kuidagi ei saa eirata, oli kindlasti tema haridus. Haridustee kestis tal, tõsi, koos katkestustega, paarkümmend aastat. Enne Esimest maailmasõda oli ta lisaks Tartu ülikoolile õppinud veel vähemalt neljas ülikoolis, esimene neist oli Moskvas.³⁹ Tema Lausanne'i memost, millest allpool juttu tuleb, võib oletada, et ta oli kuulanud ka Vassili Kljutševski loenguid. Esimese maailmasõja puhkedes õppis ta parajasti Berni ülikoolis.⁴⁰ 1920. aastail oli ta taas koolipingis Šveitsis, sedakorda Zürichi ülikoolis.⁴¹ On andmeid, et ta on õppinud ka Berliinis ja Leipzgis.⁴² Kuigi samuti suuresti iseõppiija, erines ta selles suhtes ometi diametraalselt Leninist, kelle “ülikoolid” piirdusid kümne nädalaga Kaasani ülikoolis.⁴³

Aleksander Kesküla võttis keiserliku Saksamaa Berni saadiku Gisbert von Rombergiga ühendust 7. septembril 1914.⁴⁴ Mõned päevad hiljem andis ta Saksa valitsusele üle kirja, milles väitis, et Eestis on tugevnemas liikumine Rootsiga taasühinemise poolt, ja esitas Saksa valitsusele kaks küsimust: missugustel tingimustel too tunnustaks ja toetaks seda liikumist ning missuguseid vastuteeneid nõuaks ta vastava materiaalse ja sõjalise abi eest.⁴⁵ Kokkuleppel Saksamaa Berni saadikuga siirdus Kesküla 1914. aasta oktoobris Rootsi, et seal Venemaa-vastast propagandat arendada.⁴⁶ Kindlasti oli ta Rootsi suundudes juba Leniniga kokku saanud. Kesküla väitel toimus tema sõjaaegne kohtumine Leniniga 6. oktoobril 1914. Olavi Arens arvab, et see kuupäev on õige: “Kokkusaamine toimus vähem

³⁸ Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Archives (HIWRP, A). A. Kesküla Collection, Box number 2, Folder ID, Status of Estonia, La historia du ferrocarril. (Tõlkinud Liis Kallikorm.)

³⁹ **Eritš, H., Kuusik, E.** Aleksander Kesküla inimese ja revolutsionäärina kaasaegsete mälestustes, 55.

⁴⁰ **Gautschi, W.** Lenin als Emigrant in der Schweiz. Zürich, Benziger Verlag, 1973, 325.

⁴¹ **Gasser, A.** Der schlafende Tiger. – National-Zeitung Basel, 1964, 5. Juli, No. 303, Sonntagbeilage.

⁴² **Futrell, M.** Northern Underground, 144. Vt ka **Arens, O.** Aleksander Kesküla. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 1991, 40, 1, 30.

⁴³ **Payne, R.** The Life and Death of Lenin. New York, Simon and Schuster, 1964, 88.

⁴⁴ **Hahlweg, W.** Lenins Rückkehr nach Russland 1917. Die deutschen Akten. Leiden, E. J. Brill, 1957, 39.

⁴⁵ **Jaanson, K.** See kummaline eestlane. – Looming, 1990, 7, 963; **Arens, O.** Aleksander Kesküla, 30.

⁴⁶ **Possony, S. T.** Lenin, 175.

kui kuu pärast Kesküla esimest visiiti Saksa saatkonda ja just enne Kesküla esimest reisi Stockholmi.”⁴⁷ Mul ei ole põhjust selles kahelda.

Kuivõrd Kesküla tegevuse uurijaid on ikka lummanud tema ja Lenini seos, siis on varju jäänud võimalus, et esialgu, ilmudes oktoobris 1914 Stockholmi, nägi Kesküla bolševike jälgimise kõrval peamisena, aga võib-olla ka ainsana, enda ees veel ka teist, ehk isegi mahukamat ülesannet – sidemete loomist Rootsi mõju- kate ringkondadega, et nendes äratada huvi Eesti vastu. Et Kesküla oleks enne 1914. aastat Rootsis või teistes Skandinaavia riikides käinud, ei ole teada. Ehkki see polnud ka võimatu.

Nii algas tema neli aastat kestnud Rootsi-epopöa. Kesküla esmane huvi Vene- maaga seoses oli sealsete rahvuslike revolutsioonide toetamine, alles oktoobri teisel poolel tuli kõne alla ka sotsiaalne revolutsioon. Kesküla arutles selle võimalikkuse üle, ent esiplaanil oli tema jaoks ikkagi rahvuslik revolutsioon.⁴⁸ Tema esmane mure oli alati eestlaste ja tsaristliku Venemaa teiste rahvuste saatus, ta tegi Rombergile selgeks, et ta ei looda Vene sotsialistidelt mingit abi Venemaa vähemusrahvustele, kinnitab Alfred Erich Senn.⁴⁹ Oma esimese raha sai Kesküla sakslastelt detsembris 1914 rahvusrevolutsiooni plaanide eest.⁵⁰ Ma rõhutan sõnapoolt *rahvus*. “Ta oli Eesti patrioot, kes lootis, et revolutsioonist nõrgendatud Venemaa lahkub tema kodumaalt ja annab sellele sõltumatus,” veenab Louis Fischer.⁵¹ See on õige ühe täpsustusega – Kesküla ei näinud Eesti tulevikku mitte niivõrd sõltumatu riigina, vaid mingis suuremas poliitilises koos- luses, unioonis Põhjamaade rahvastega.⁵² Tollases kontekstis võib selles näha uskumatust väikeriikide võimesse iseseisvalt eksisteerida, tänapäevases – veendu- must, et väikeriigid peavad olema koostöös, s.t integreeruma.⁵³

Edasi analüüsin Aleksander Keskülast järelejäänud materjale kui poliitilisi dokumente, kui ajalooallikaid, mitte kui ajaloouurimust. Täpsemalt – kui üht osa Eesti identiteedi kujunemisel ja kujundamisel. Ma ei taha ka ütelda, et Kesküla oleks maailma ja selle sündmusi nõnda liikuma pannud, nagu nad on liikunud, ehkki ta ise võis mõnikord sedamoodi mõtelda. Mind veetleb tema visioon.

Kesksel kohal Kesküla mõttes oli Läänemeri. Tema poolt 1916. aastal Lausanne’is Rahvuste Uniooni III konverentsile üle antud memorandumi “Eesti küsimus ja Põhjala küsimus” kolm esimest alapeatükki rääkisid kõik Läänemere

⁴⁷ Arens, O. Aleksander Kesküla, 31.

⁴⁸ Possony, S. T. Lenin, 175.

⁴⁹ Senn, A. E. The Myth of German Money During the First World War, 87.

⁵⁰ Senn, A. E. The Russian Revolution in Switzerland, 1914–1917. The University of Wisconsin Press, 1971, 61.

⁵¹ Fischer, L. The Life of Lenin. New York, Harper Colophon Book, 1965, 111–112.

⁵² Eesti küsimus ja Põhjala küsimus. (Tõlkinud Kaido Sirel.) – Akadeemia, 2000, 9, 1884–1885; Kesküla. La Question Esthonienne et la Question Septentrionale. Mémoire présenté au nom des Esthoniens a la IIIème Conférence des Nationalités. Lausanne, Librairie centrale des nationalités, 1918, 19–20.

⁵³ Jaanson, K. Estonia and Baltic Sea Co-operation: From Idea to Reality. – Nationalities Papers, 1995, 23, 1, 79–84.

valitsemise probleemist.⁵⁴ Eestlaste poolt koos Äänisjärve vepslaste ja Ilmeni slaavlastega 9. sajandil rajatud Vene riik olevat oma loomult olnud Läänemere riik. Selle riigi lagunemisele järgnes korralageduse aeg, mida Kesküla arvates võis vaadata kui Eesti ajaloo kangelaslikku ajajärku ehk viikingiajastut. Majanduslikust küljest valitses viikingiajastu merel anarhia, mis Eestis jõudis haripunkti mõni põlvkond hiljem kui Põhja-Euroopa lääneosas. Kesk- ja Põhja-Euroopa lääneosa majanduslik areng nõudis aga Läänemere turvalisust, sest see “Põhja-Vahemeri” oli peamine löik suurel kaubateel. Nii algas esimene ajalooline võitlus ülemvõimu pärast Läänemerele. Selle võitluse tähendus seisnes Kesküla järgi selles, et see pidi otsustama, kas Läänemeri saab igavesti Saksa mereks ja Põhja-Euroopa sulab Kesk-Euroopa arengusse – või mitte.

⁵⁴ Eesti küsimus ja Põhjala küsimus, 1863–1870; **Kesküla**. La Question Esthonienne et la Question Septentrionale, 5–11.

Rahvuste Uniooni III konverents toimus 27.–29. juunini 1916 Lausanne'is (vt **Jaanson, K.** Eestlane Aleksander Kesküla ja Rahvuste Uniooni III konverents Lausanne'is 1916. aastal. – Akadeemia, 2000, 9, 1824–1860). Selle konverentsi korraldanud organisatsiooni kohta on eesti keeles värskest ilmunud üsna eksitavat materjali (vt **Medijainen, E.** Eesti ja maailm. – Rmt: Eesti identiteet ja iseseisvus. Koost A. Berticau. Tallinn, Avita, 2001, 116–117). Kordamata seda teksti, väidan, et, esiteks, selles on lootusetult sassi aetud kaks organisatsiooni, Rahvuste Unioon ja Venemaa Võõrrahvaste Liiga, neist on tehtud üks – Rahvuste Liiga. Rahvuste Unioon tekkis tõepoolest Pariisis, kuid õigem oleks öelda, et 1911, ent see on pisiasi. Venemaa Võõrrahvaste Liiga tekkis 1916 ja Lausanne'is. Teiseks, et tegu on tõepoolest Rahvuste Uniooniga, reedab selle häälekandja nimetus “Les annales des nationalités”. Kolmandaks on liialdus öelda, et Rahvuste Liiga (või Uniooni, ükskõik) rajasid Baltikumist pärit pagulaspoliitikud. Lätlasi ja eestlasi selle ühenduse rajajate seas ei olnud, eestlastel ei olnud sellega mingit õiget sidetki. Selle põhilooja Juozas Gabrys oli pärit Leedust, kuid Leedut ei peetud tollal veel Baltikumi kuulvaks. Neljandaks – unioon ei näinud oma eesmärki mitte sugugi üksnes Venemaa vähemusrahvuste kohta neutraalse informatsiooni levitamises, seda tahtis teine organisatsioon, liiga. Unioon tahtis seda teha **kõikide** väikerahvuste suhtes. Viieandaks ei saa öelda, et Rahvuste Uniooni oluliseks töövormiks said rahvuste regulaarsed ühiskonverentsid. Kas neid oli kolmgi, on küsitav ja vaieldav, ehkki viimast konverentsi Lausanne'is kolmandaks nimetati. Kuuendaks – et tegu tahab olla siiski Venemaa Võõrrahvaste Liigaga, ilmutab väide, et organisatsiooni suurimaks saavutuseks oli rahvusküsimuse tõstatamine rahvusvaheliste suhete tasandile sel teel, et 1916. aastal saadeti USA presidendile Woodrow Wilsonile vastav läkitus, milles paluti toetust Venemaa vähemusrahvustele. Rahvuste Unioonil ei olnud selle läkituse saatmisega vähematki seost, selle saatsid mais 1916 need tegelased, kes juunis rajasid Venemaa Võõrrahvaste Liiga, millele ühiskonverentse oli, muide, veelgi vähem kui Rahvuste Unioonil (**Colliander, B.** Lausannemötet 1916. Ett ideologiskt varsel under första världskriget. (Acta Academiae Aboensis. Ser. A. Humaniora, 29, 2.) Åbo, 1964; **Colliander, B.** En konspiratörs minnen 1911–1916. (Acta Academiae Aboensis. Ser. A. Humaniora, 32, 1.) Åbo, 1965; **Demm, E.** Die Propaganda von Juozas Gabrys für die Befreiung der baltischen Länder (1911–1914). – Rmt: The Baltic Countries 1900–1914. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia, 5.) Stockholm, 1990, 93–102; **Soutou, G.-H.** Jean Pélissier et l'Office central des Nationalités, 1911–1918: renseignement et influence. – Relations Internationales, été 1994, 78, 154–174; **Zetterberg, S.** Die Liga der Fremdvölker Russlands 1916–1918. Ein Beitrag zu Deutschlands antirussischem Propagandakrieg unter den Fremdvölkern Russlands im Ersten Weltkrieg. (Studia historica, 8.) Helsinki, 1978).

Teisisõnu – selles Läänemere piirkonnas põrkusid kolm kultuuripiirkonda, *Kulturkreis*, nagu neid on nimetatud ja kujutatud Stanfordin Aleksander Kesküla fondis paiknevatel ja tema enda käega joonistatud kaartidel: Ida-Euroopa kultuuripiirkond ehk Venemaa (*Osteuropäischer Kulturkreis* ehk *Russland*), Kesk-Euroopa kultuuripiirkond (*Mitteleuropäischer Kulturkreis*) ja Põhja-Euroopa kultuuripiirkond (*Nordeuropäischer Kulturkreis*). Viimane algas läänes Islandist, koosnes ühelt poolt Taanist, Norrast ja Rootsist ning teiselt poolt Eestist ja Soomest ning ulatus Karjalani, jäädes nõnda kahte ossa. Baltikumis kulges kultuuripiirkonna lõunapiir sellel, tõsi küll, väga skemaatilisel kaardil kusagil Eesti praeguse lõunapiiri kohal.⁵⁵

Juan Linz jutustab, et Aleksander Kesküla ei rääkinud kunagi eriti midagi teistest Balti riikidest, vaid üksnes Eestist. Ta on kindel, et Baltikumil kui üksusel ei olnud kohta Kesküla mõtetes. Kesküla Eesti oli seotud Soome, mitte Baltikumiga, tema kujutus Eestist oli kui kujutus Põhjamaast. Tal oli olemas isegi Eesti lipu kavand, mis kulus teile ära, kui te ühineksite Põhjala Liiduga – sinine ja musta ristiga, muigab Linz.⁵⁶ Vestluses Vene Stockholmi saadiku Anatoli Nekljudoviga 1917. aasta aprilli algul rõhutas Aleksander Kesküla suurt erinevust lätlaste ja eestlaste vahel. Sellal kui esimesed on käremeelsed natsionalistid tugeva kallakuga kõige radikaalsemasse sotsialismi, hoiavad eestlased kinni õhtumaisest tsivilisatsioonist. Rahvuslikust seisukohast vaadatuna olid eestlased Kesküla arvates omandanud juba palju rohkem kui lätlased. Seetõttu oli eestlastel palju enam kui lätlastel põhjust karta Venemaad ja mitte tunda suurt usaldust tema suhtes: “Me kardame selle despotilisi meetodeid, mis võivad tähendada meie kohaliku tsivilisatsiooni hävitamist.”⁵⁷

Muide, tsivilisatsioon oli Kesküla lemmiksõnu. Oma aprillis 1917 toimunud vestluse Aleksander Keskülaga pani Nekljudov kirja kõigest 25 kuud hiljem, mais 1919. Võib uskuda, et vestlustest aruandeid kirjutama harjunud diplomaadi mälu oli täpne. Tema poolt Keskülale omistatud tekstis esineb sõna “tsivilisatsioon” viis korda.⁵⁸ Lausanne’i memorandumilehekülgedel kordub see sõnatüvi vähemalt 27 juhul, seda 22 leheküljel. Teise maailmasõja lõppedes pani Kesküla paberile pikki memosid sellest, mida ta arvas Teise maailmasõja järgse maailmakorralduse kohta, näitas ja luges neid enne ette Linzile. Need olid “segu geopoliitikast, ajaloost, kultuurist à la Huntington, tsivilisatsioonide konfliktist”, ütleb Linz.⁵⁹

Tagasi Läänemere juurde. Läänemerest ei saanud Saksa merd ja Põhjala ei sulanud Kesk-Euroopasse, sest see võitlus lõppes Kesk-Euroopa jaoks läbikukkumisega, põhjuseks Saksa edasitungi takerdumine rasketes võitlustes eestlaste vastu. Võit Eesti kui Läänemere võit hoidva maa üle olevat sakslastele olnud Pyrrhose võiduks ja võtnud neilt jõu vallutuste jätkamiseks. Kuigi võitlus lõppes

⁵⁵ HIWRP, A. A. Kesküla Collection, Box number 2, Folder ID, Status of Estonia, Karte No. 2.

⁵⁶ Linz, J. Estonia Notes. (New Haven), 1998. Käsikiri Kaido Jaansoniga valduses.

⁵⁷ Nekljudoff, A. En diplomats minnen. Från tiden före och under världskriget, 1911–1917. Stockholm, P. A. Norstedt & Söner, 1921, 306.

⁵⁸ Samas, 305–307.

⁵⁹ Linz, J. Estonia Notes.

Kesk-Euroopale läbikukkumisega, soodustas see “niihästi põhjajuroopa kui ka idaslaavi tsivilisatsiooni edasist sõltumatut arengut”. Jüriöö ülestõus oli Kesküla käsitlese kohaselt mässumeelsete eestlaste katse liituda poliitiliselt Rootsi-Soome riigiga, mis olevat leidnud ka sealpoolt toetust. Kuid keskaegne Rootsi polnud veel piisavalt tugev, et vastustada Läänemere valitsemisel Kesk-Euroopale.

Eesti eraldus Kesk-Euroopa poliitilisest süsteemist ja ühendas oma saatuse taas Põhja-Euroopaga Saksa Ordu lagunedes. Kui Rootsi vallutas Liivi- ja Ingerimaa relva jõul, oli kogu Eesti praegune territoorium ühendatud. Kesküla sõnas 1916. aastal: “Maailma ajaloo areenile ilmus põhjagermaanlaste ja turaanlaste (s.o soomeugrilaste – K. J.) Põhjajala suurvõim, mis järgnevalt sekkus innukalt Euroopa tuleviku kujundamisse.” “Samaaegselt algas eesti rahva jaoks ajajärk, mis on tänaseni jäänud tema mällu “kuldajastuna,”” kuulutas Aleksander Kesküla.

Selle Põhjajala suurvõimu langus ei tulenenud Kesküla arvates mitte sisemisest nõrkusest; tema viimaste võitluste ajalugu, s.o Põhjasõda – ajaloo üks kangelalikemaid lehekülgi, rõhutab Kesküla – oli tema elujõu tõenduseks. Liivimaa saksa feodaaladel, viimane jälg võõramaise Kesk-Euroopa võimust Kesküla Põhjalas, aetas oma klassi huvid kõrgemale maa huvidest ning reetis aineliste eeliste nimel Põhjajala suurvõimu, protestantliku usu ja Lääne tsivilisatsiooni. Põhjasõda oli Kesküla käsitlese järgi Ida- ja Kesk-Euroopa vandenõu Põhjajala vastu, Taani esindas osa Põhjajala püüdlust sõltumatusele keskvalitsusest ehk partikularismi.⁶⁰ Kesküla nägi oma eesmärgi selle Põhjajala taastamises. See pidi algama riigist, mis esialgu koosneks Rootsist, Soomest ja Eestist.⁶¹

Tema memorandum Lausanne'i konverentsile lõppes peatükiga “Eesti rahvuslikud püüdlused ja Põhjajala küsimus”, mis kuulutas, et “kõik eesti rahva klassid ja parteid on ühel meelel selles, et on saanud ajalooliseks paratamatuseks vabastada maa rõhutud ja ekspluateeritud loovad jõud võõrvõimu orjusest, mille tsiviliseeritus on pealegi veel madalam kui rõhutud maa oma”. Seepärast võitleb Eesti rahvas oma maa vabastamise nimel. Seni on see võitlus omandanud autonoomia nõudmise kuju. Oma võitluses iseseisvumise eest võtab eesti rahvas endale õiguse *ultima ratio*’na lahku lüüa teda rõhuvast riigist. Seda enam et Venemaa poolt rõhutud rahvaste ja nende endiste impeeriumisistest liitlaste ühendus on täielikult nurjunud.

Esiteks, vene liberalism on oma printsiibid reetnud ja käib alla, vene demokraatia on võimetu ja müüdav; teiseks, vene sotsialism mandub, selle üks haru heitis end suurvene imperialismi hõlma ja toetab küüniliselt võõrrahvaste rõhumist (niisiis sotsiaalreformistid ehk menševikud); kolmandaks, vene sotsialismi teine haru (nendes võib ära tunda bolševikke, keda Kesküla teadis hästi, sest oli nende esimese organisatsiooni looja eestlaste hulgas) on pühendunud kõike muud välistavalt majanduslikule radikalismile ning vaatab parimal juhul osavõtmatult pealt Vene riigis enamuse moodustavate rahvaste metsikut rõhumist.⁶²

⁶⁰ Eesti küsimus ja Põhjajala küsimus, 1869–1870; **Kesküla**. La Question Esthonienne et la Question Septentrionale, 10–11.

⁶¹ Arbetarrörelsens arkiv (töölisiikumise arhiiv Stockholmis). Opinionsledning, Martna, 1 2.

⁶² Eesti küsimus ja Põhjajala küsimus, 1884; **Kesküla**. La Question Esthonienne et la Question Septentrionale, 19.

Kui lähtuda Toomas Karjahärmi nooreestlusele antud iseloomustustest (üksus, millega nad opereerisid, oli rahvus; neil puudus ühtne ja siduv poliitiline ideestik; selle poliitilise näo kujundasid radikaalid, kes andsid kogu liikumisele pahempoolse ja mässulise ilme; nende ühiskonna poliitiliste vormide progress oli kätketud sellistesse märksõnadesse nagu võitlus, vabastus, revolutsioon, sotsialism ja proletariaat; enamik neist ei soovinud võtta endale mingeid maailmavaatelisi kohustusi ega alluda erakondlikule distsipliinile)⁶³, siis mahub Kesküla suurepäraselt neisse raamidesse. Kuni, muide, selleni, et ta püüdis Noor-Eestit sotsiaaldemokraatia mõjupiirkonda haarata.⁶⁴ Poliitiliselt läks ta neist aga veelgi energilisemalt ja järjekindlamalt edasi.

Mis puutub Eesti iseseisvuse ideesse Esimese maailmasõja ajal, siis võiks see olla omaette arutluse teema. Lühidalt nõnda palju. Rahvusküsimusele pühendatud Eesti Üliõpilaste Seltsi IX albumi eessõnas alustab Villem Ernits ettevaatlikult: "Kui keemiline sulatis on mistki aimest üliküllastatud, siis tarvitseb ainult väiksema kristalli sellesse heita, et äge kristalliseerumiskäik algaks. [...] Samalaadiline nähtus on maksev ka hingeeluilmas, isikulises ja hulgaliseski: on teadvus millestki tarviliku määrani küllastatud, siis peab see vaimline element enesele kindla kaju võtma, saatusliku seaduspärasusega."⁶⁵ Neis sõnades oli midagi prohvetlikku. Vähemalt Eesti ajaloo kontekstis. Temas endas oli "psühholoogilise rahvus-teooria algmõte" "iseteadlikuma kaju" omandanud 1913. aasta algul, sealt arenema hakanud, kuni 1914. aasta juunis kirjutisse valgunud, mille kandis ette Eesti Üliõpilaste Seltsis. "Nii tekkis esimese rahvusalbumi mõte," selgitas Ernits selle eessõnas. "Loodetavasti ei jää see viimseks, vaid kutsub esile rea järgnevaid, sest kogu küsimus on praegusel ajal äärmiselt aktuaalne, tarvitseb energilist selgitust..."⁶⁶ Paraku jäi see siiski viimaseks.

Samas albumis nentis Ernits, et "mis aga üleüldse meie rahvusluse puutub, siis on see tihti lubamatult loid ja ükskõikne".⁶⁷ 2. mail 1916 sekundeeris talle Sakala: "Meie rahvuslik enesetunne, mis raskeid ajaloo haavu põeb, on enim nõrk, kui et selle ülealuselt ilmsiks tulemisest juttu võiks olla. Rahvuslikku liialdust Eesti rahva juures leida võib ainult see, kes seda iga hinna eest ja teatava tagamõttega otsib: ei saa ju kellelegi keelda vaimusid nägemast, kui ta ergukava selleks spetsialiseerunud."⁶⁸

Siit tahangi ma jätkata. Seejuures jätan välja sellised tollased avaldused nagu Jaan Raamoti kõne Riigiduumas 27. jaanuaril 1915, mis palavalt toetas Vene riiki

⁶³ Karjahärm, T. Eurooplus, eestlus ja "Noor-Eesti". – Akadeemia, 1994, 9, 1810–1815.

⁶⁴ Kull, F. Mäsumehi ja boheemlasi. Esimesi Eesti diplomaate. Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu, 1996, 29.

⁶⁵ Ernits, V. Eessõna. – Eesti Üliõpilaste Seltsi Album, IX. Rahvusküsimus I. Toim V. Ernits. Jurjev, Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, 1915, 1.

⁶⁶ Samas, 1–2.

⁶⁷ Ernits, V. Rahvusfilosoofilisest ilmavaatest. – Eesti Üliõpilaste Seltsi Album, IX. Rahvusküsimus I. Toim V. Ernits. Jurjev, Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, 1915, 18.

⁶⁸ Sakala, 1916, 2. (15.) mai; Graf, M. Eesti rahvusriik. Ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini. Tallinn, 1993, 90.

toimivas sõjas, selles ühtlasi võimalust nähes, et võidust tulenev õitseng ka Eesti rahvale kasuks tuleb.⁶⁹ Viimased kümnendid, mis meil läbi elatud, aitavad paremini mõista ka tollast aega ja selle inimesi – niisugused mõtteavaldused ei pidanud veel rahvuse reetmist tähendama. Aga nad ei tähendanud ka vastupidist. Nad tähendasid eksisteerimist nii nagu seni. Nad ei tähendanud oleva murdmist. 1915. aastal lükkas Jaan Tõnisson kategooriliselt tagasi kahtlused, nagu ei oleks eestlased (ja ka lätlased) “mitte küllalt riigiustavad”.⁷⁰ “Et riigiustavus eesti poliitika nurgakiviks peab olema ja iga edu eeltingimuseks jääma, seda on kõik arukamad rahvajuhid alati ära tunnud, tõendanud ja selles mõttes mõjunud,” kinnitas ta samal aastal Postimehe lugejale. Eesti poegade sõjas valatav veri pidi hakkama vene seltskonna usaldust eesti rahva riigiustavuse suhtes tagasi võitma. Selle riigiustavuse, mis 1905. aasta sündmuste mõjul kahtluse alla oli sattunud.⁷¹ “Vene riigi rannana on meil lai edenemise võimalus ees ja Vene riigil ei ole põhjust pärast sõda meie kodanikkude peale üleüldise umbusuga vaadata,” kirjutas teine prominent, Konstantin Päts 1914. aasta lõpul Tallinna Uudistes. “Meie kodumaa jääb Vene riigi osaks.”⁷² Jüri Vilms oli neist radikaalsem. 1915. aastal sõitles ta Vabas Sõnas: “Ühte mõtteavaldust minu esimese artikli puhul pean veel puudutama. “Tallinna Teatajas” oli K. P. väga pahane sellest, et minu artiklis puudunud rahvusküsimus laiemale arutusele võeti. Tema arvab, et avaldud mõtted on nii kulunud tões, mille arutamine täiesti asjata. Kas need K. P-l tuntud tões või ei, seda teab muidugi tema ise. Oletame ka meie seda. Siis on aga lõpmata kahju, et K. P. on nii ülitähtsa küsimuse suikuda lasknud. Ta on üle läinud väga venivale olupoliitikale, mis kaupleb, ostab ja müüb. Selle kõrval on aga need “kulunud tões” kadunud.”⁷³ Ei ole raske mõista, et tähtede K. P. taga peitus Konstantin Päts. Ent Vilmsigi radikalism ei ulatunud kaugemale autonoomiast, autonoomiast Vene riigi raames. 1915. aastal kirjutas ta sellest Vabas Sõnas ja 22. mail 1916 esitas selle nõudmise kõnes, mille pidas Estonia teatrisaalis Eestimaa talurahva pärisorjusest vabastamise 100. aastapäeva puhul.⁷⁴ 1979. aastal meenutas Hans Kruus, et Esimese maailmasõja ajal häiris teda primitiivsus ja banaalsus, millega rahvusküsimust tollal käsitleti kodanliku ajakirjanduse, eriti Postimehe veergudel.⁷⁵ Samast ajast pärit kirjutises väitis ta ise, et Venemaa äärealade rahvad ei soovi iseseisvust, kuna väikeriikidel polevat piisavalt soodsaid tingimusi kapitalismi arenguks.⁷⁶ Olen endastki tähele pannud, et oma sigadused lähevad kergesti meelest, teiste omad on need, mis meeles püsivad.

1915. aasta sügisel avaldas Friedebert Tuglas lootust, et saja aasta pärast “on loodetavasti paremad ajad kui nüüd. Meie rahvas on siis *natio* ja mitte see õnnetu

⁶⁹ Sakala, 1915, 30. jaan (12. veebr).

⁷⁰ Tõnisson, J. Suur ilma-sõda ja Baltimaade tulevik. – Sirvilauad, 1915, 52–53.

⁷¹ Postimees, 1915, 1. (14.) juuli.

⁷² Tallinna Uudised, 1914, 19. det (1. jaan 1915).

⁷³ Vilms, J. Kahe ilma vahel. Tartu, Ilmamaa, 1998, 89.

⁷⁴ V. N. Jüri Vilms Eesti rahvuslasena ja vabadusvõitlejana. – Kaitse Kodu, 1926, 16, 672.

⁷⁵ Kruus, H. Ajaratta uutes ringides. Mälestusi 1907–1917. Tallinn, 1979, 145.

⁷⁶ Kruus, H. Ajaloota rahvused Venemaal. – Sirvilauad, 1916, 70–72.

haiglane võsu, mis nüüd”.⁷⁷ Samas sõnastab ta probleemi, mis polnud võõras Aleksander Keskülalegi: “Tõuseb küsimus: kas muutuvad olud avaramaks või algab ahastav kidunemine?” Päästerõngast nägi temagi autonoomias: “Ainult laialdane autonoomia võiks meie rahvuslikku kultuuri sellest seisukohast päästa.”⁷⁸ Samal aastal arutati Tallinna Haritlaste Klubis Eesti väljavaateid käimasolevas sõjas. Ehkki ettekandja vihjas võimalusele, et kui sõda Saksa- ja Venemaa vahel peaks otsustamatult lõppema, nii et kumbki pool teist otsustavalt Baltikumist välja ei suuda lüüa ja Eestist loodaks siis iseseisev puhverriik, ei pidanud ei kuulajad ega ka ettekandja ise seda võimalikuks ja seetõttu oli praktilis-poliitilise väljavaatena üksnes Eesti autonoomia kõne all.⁷⁹ Kolm aastat hiljem kirjutas Johannes Aavik 1916. aasta kohta, et Eesti iseseisvuse tuleku võimaluse oletamise üle meie “mõistlikud mehed” siis üksnes “iironiliselt mui-gasid”.⁸⁰

Eesti huvide esindamisele ja edendamisele välismaal ei mõelnud ükski juhtiv poliitik. Ei keegi muu kui Jaan Tõnisson on jätnud meile ses suhtes huvitava tunnistuse⁸¹, mis kokkuvõtlikult on järgmine: 1916. aastal külastas Tõnissoni eestlasest metsaeksportöör ja laevaomanik Johan Linde ning oma vestluses käsitlesid nad ka võimalusi, mis tekiksid Baltikumi ja eriti Eesti suhtes, kui Venemaa sõjas alla jääks. Ainsaks vastukaaluks Saksa ekspansioonile oluaks Inglismaa ja neile tundus teataval määral reaalne, et selle toel saaks ehk Eestist puhverriigi Venemaa ja Saksamaa vahele moodustada. Ideest haaratud Linde kui rikas mees oli valmis võtma enda peale kulud, kui Tõnisson läinuks “välismaale, et teetseda iseäranis Inglismaal Eesti riikliku iseseisvuse heaks”. See ei saanud teoks. Tõnisson põhjendab: “Üldine seisukord oli veel liiga selgusetu, nii et ma sellist sammu kohe ei tahtnud astuda.” Pealegi suri Linde varsti ootamatult.⁸² Võrreldes sellega, mis Kesküla juba mõelnud ja teinud oli, oli Tõnissoni suhtumine tagasihoidlik. Pealegi polnud idee tõenäoliselt mitte Tõnissoni, vaid Linde oma. Tõnisson ei rõhuta oma rolli, ta vaid kinnitab, et ta ise ei soovinud välismaale minna. Väärrib märkimist, et ka 2. detsembriga 1917 dateeritud allkirjastamata dokument Rootsi välisministeeriumi materjalide hulgas, mis kirjeldab sõdivate riikide propa-gandapõnnistusi Rootsis, lõpeb küll lühiülevaatega rõhutatud rahvaste analoogi-lisest tegevusest, kuid erinevalt leedulastest ei ole nende seas nimetatud ei eestlasi ega lätlasi.⁸³

⁷⁷ **Tuglas, F.** Kriitiline intermezzo. – Aja Kaja 1914–1919. Teine, täiendatud trükk. Tartu, Noor-Eesti Kirjastus, 1920, 40

⁷⁸ Samas, 41.

⁷⁹ **Laaman, E.** Iseseisvuse sünd. – Kaitse Kodu, 1928, 3, 109.

⁸⁰ **Aavik, J.** Keeleuudendus ja ta oodatavad tagajärjed iseseisvas Eestis. – Odamees, 1919, 2, 41.

⁸¹ **Tõnisson, J.** Autonoomialt iseseisvusele. Sündmusi ja mälestusi ajaloolise murrangu päevilt. – Rmt: Vabaduse tulekul I. Koguteos Eesti Maanõukogu 1917. aasta 15./28. novembri otsuse tähistamiseks. Tartu, kirjastus Akadeemia, 1938, 62.

⁸² Samas.

⁸³ Riksarkivet (Rootsi riigiarhiiv Stockholmis). Utrikesdepartementet, 1902 ars dossiersystem, säilik 1424b, Pressen under världskriget, 1918 mai–juni.

Esiteks oli Kesküla läinud liikvele esimesena, ta alustas varem kui kodu- poliitikutud. Teiseks, kui kodupoliitikutud vaatasid ikka veel Venemaa poole, vaatas tema mujale. Kolmandaks orienteerusid nooreestlased küll läänele, kuid neil oli Skandinaavia lihtsalt üks osa sellest.⁸⁴ Neljandaks keskendus Kesküla üksnes Põhjalale, Lääne-Euroopa ei pälvinud tema erilist tähelepanu, Suurbritanniasse suhtus ta pigem vaenulikult, eriti pärast selle sekkumist Läänemere probleemidesse. Viieandaks oli Keskülal ja nooreestlastel ühisjoon: tõrjuv suhtumine Venemaasse.⁸⁵ Kuuendaks tegi Kesküla kohe panuse Eesti lahkulöömisele ehk eraldamisele Venemaast. Seitsmendaks ei olnud tema eesmärk seejuures mitte niivõrd Eesti iseseisvus, kui autonoomia, autonoomia, nagu kodupoliitikutelgi. Kuid, kaheksandaks, ehkki autonoomia, aga mitte autonoomia Venemaa, vaid Rootsi raames.

Omalalitsuse kohta Venemaa raames, mida pakkus talle Nekljudov, ütles Kesküla, et eestlastel ei ole sellesse suurt usku ja nad kardavad, et ka uus režiim hakkab olema rangelt natsionalistlik.⁸⁶ Nagu võib lugeda Aleksander Kesküla kirjast Rootsi peapiiskopile Nathan Söderblomile (kirja Uppsalas paikneva originaali koopia eest olen tänu võlgu Ken Kallingule), oleks esimeseks sammuks sellise põhjamaise ühtsuse teel pidanud saama Ingerimaa, Eesti, Soome ja Rootsi protestantlike kirikute ühtegruppeerimine – tsiteerin: “Sellise põhjamaise kirikuringkonna (*Der Nordische Kirchenkreis*) läbi võiks Gustav Adolphi protestantlik impeerium esialgu vähemalt kiriklikul alal taas nähtavale ilmuda.” Nii kirjutas see Eesti ajaloo enamlase maine omandanud mees. Tsiteeritud sõnad on kirjas need, mille peapiiskop on ära tähistanud.⁸⁷

Ma ei hakka ümber jutustama ega täiendama neid lehekülgi, mis Lausanne'i memorandumis käsitlevad Venemaad ja eestlasi Venemaa koosseisus⁸⁸, lõpuks on see memo nüüd ju ka eesti keeles kättesaadav. Küll aga rõhutaksin, et Linzi sõnul ei laienenud Kesküla see suhtumine vene kultuurile, talle oli tähtis näiteks vene kirjandus, Puškinit oli ta tsiteerinud sageli peast, kõrgelt hindas ta Dostojevskit, Tšehhovit ja Gogolit; Tolstoid mitte nii väga.⁸⁹ Olles Venemaa vastu ja taotledes Eesti eraldamist sellest riigist, arvas Kesküla, et samas peab eesti rahvas teokalt tõrjuma kõiki anneksiooniplaane, mida hellitavad pangermanistid: “Põhjala rahvana ei soovi eesti rahvas vahetada Ida-Euroopa võõrast ülemvõimu ... uuesti Kesk-Euroopa võõra ülemvõimu vastu.” Rõhutanud vajadust korraldada Läänemere valitsemist eesti rahva uniooni teel teiste Põhjala rahvastega, lõpetab ta memorandumi sõnadega: “Sellest Põhja probleemi lahendusest, mis on ka

⁸⁴ Karjahärm, T. Eurooplus, eestlus ja “Noor-Eesti”, 1801–1805.

⁸⁵ Samas, 1807–1808.

⁸⁶ Nekludoff, A. En diplomats minnen, 309.

⁸⁷ Kesküla Söderblomile 31.05.1918. Uppsala universitetsbibliothek (Uppsala ülikooli raamatukogu). Handskrifts- och musikavdelningen.

⁸⁸ Eesti küsimus ja Põhjala küsimus, 1870–1882; Keskula. La Question Esthonienne et la Question Septentrionale, 11–17.

⁸⁹ Linz, J. Estonia Notes.

maailma-ajalooline probleem, sõltub samas ühtlasi põhjajuroopa tsivilisatsiooni olemasolu, nagu tema suuruski. Säärane on Põhjala küsimus.”⁹⁰

Küsinud, missugust Lausanne’i konverentsile esitatud deklaratsioonidest eraldi välja tuua, leidis Börje Colliander 1964. aastal, et esikoht kuulub kahtlemata Aleksander Kesküla omale, mille võib leida selle konverentsi protokollide hulgast lehekülgedel 109–124. “Seda mitte küll otseselt ajaloolise eksaktsuse poolest, kuigi selle väited annavad tunnistust lugemusest ja mõttejõust – ning fantaasiast,” sedastas ta. Tsiteerinud neid Kesküla äsja toodud sõnu Põhjala küsimuse ajaloolise tähtsuse kohta, lõpetas Colliander peatüki, milles ta oli analüüsinud eri rahvuste nõudmisi Lausanne’is, sõnadega: “Siin kõneleb tõepoolest vaim, kes vaenulike olude kiuste kangekaelselt ülendab end ja omataolisi võrdseks partneriks võtmaks mõõtu ükskõik kellelt.”⁹¹

Aprillis 1917 pihtis Kesküla Nekljudovile, et Berliin näeb Baltikumi probleemi üksnes baltisakslaste prisma läbi.⁹² Kesküla ja Berliini suhted olid hakanud jahanema 1916. aasta suvest peale, kuna Lausanne’i konverents toimus keiserliku Saksamaa mahitusel.⁹³ 1917. aasta 17. juunil kirjutas Kesküla kirja Rombergile, milles teatas, et katkestab sidemed sakslastega, kuna tema ja Saksamaa kokkulepe, mille eesmärk oli korraldada Venemaal revolutsioon, on täitunud. Ta tagastas sakslastelt saadud passi ja palus endale antud raha vaadelda kui laenu (selle ta hiljem ka tõepoolest maksis tagasi). Endast kirjutas ta, et “jääb nagu alati Venemaa vastaseks – kas koos, ilma või vastu Saksamaa tahtmist” (*ob mit, ohne oder gegen Deutschland*).⁹⁴ 21. sajandi esimeselgi aastal on õnnestunud leida uusi dokumente ja vihjeid, et see tõepoolest nii edaspidi ka oli.

Selgitust vajab suhe Aleksander Kesküla ja Suur-Eesti. Kord juba viidatud kogumikus väidetakse, et Esimese maailmaõja aegsetesse uue Euroopa plaanidesse kuulus “ka utopiline nägemus Suur-Eestist. Selle taga olid siiski vaid paar unistajat eesotsas Aleksander Keskülaga”.⁹⁵ Kes oli teine unistaja, seda ma ei tea, kui, siis ehk Kesküla kaaslane Rootsisis Oskar Elevant. Mis puutub Keskülasse, siis vajab tema Suur-Eesti täpsustamist. Nagu juba märgitud, kulgeb piir Põhja- ja Kesk-Euroopa kultuuripiirkondade vahel Stanfordini kaardil, vaatamata selle väikesusele ja skemaatilisusele, siiski selgelt Eesti ja Läti praeguse piiri kohalt, mitte lõuna pool.

---

⁹⁰ Eesti küsimus ja Põhjala küsimus, 1884–1885; **Kesküla**. La Question Esthonienne et la Question Septentrionale, 19–20.

Abstraheerides geograafiast kui teadusest – milles ma ei ole pädev midagi kaasa rääkima –, sedastaksin siiski, et Kesküla ideed on küllalt sarnased järeldustega, milleni jõudis Edgar Kant oma artiklis “Eesti geograafilisest kuuluvusest”. (**Kant, E.** Linnad ja maastikud. Tartu, Ilmamaa, 1999, 288–296.) Või teisisõnu, need kõlasid ka Kesküla alateadlikus visioonis.

⁹¹ **Colliander, B.** Lausannemötet 1916, 36–43.

⁹² **Nekludoff, A.** En diplomats minnen, 306–307.

⁹³ **Futrell, M.** Northern Underground, 121, 146.

⁹⁴ **Gautschi, W.** Lenin als Emigrant in der Schweiz, 172.

⁹⁵ **Medijainen, E.** Eesti ja maailm, 114.

Toodud lause pani mind mõtlema ja ma ütlen, et ma ei ole kunagi näinud, et Kesküla ise oleks kusagil kirjutanud Suur-Eestist. Seda on tema eest teinud teised. Kui üks kord välja arvata, ent siis tegi ta seda neid sõnu jutumärkidesse pannes.⁹⁶ Nii tehes ta aga ka ühtlasi defineeris, millest koosnes tema “Suur-Eesti” (“*det större Estland*”). See oli suurem Eestimaa kubermangust, millele pidid lisanduma “eelkõige” viis maakonda – Saare, Pärnu, Võru, Tartu ja Viljandi – ning “edaspidi” ka Valga maakonna ja Peterburi ning Pihkva kubermangu piiriäärseid alad.⁹⁷ Nii et vähemalt osaliselt on Kesküla “Suur-Eesti” realiseerunud!⁹⁸

Keerukam on lugu Pihkva ja Peterburi piiriäärsete aladega. Vestluses Nekljudoviga ei teinud Kesküla saladust, et nende kubermangude läänepoolsed osad peaksid kuuluma Eesti koosseisu.⁹⁹ See peegeldub ka Stanfordi kaardil. Mõte, mis nii unistav polnudki, kui arvestada nende alade tollast, veelgi enam aga ajaloolist elanikkonda, eriti aga seda, et Aleksander Kesküla oli Aleksander Põrgi õpilane olnud. Selline seisukoht rabas Nekljudovit muide seda enam, et tsaar Fjodor Ivanovitši valitsemisajal (1584–1598) oli üks tema esivanemaist saanud koha Irboskas ja selle järglased, saadiku kauged sugulased, olid seal elanud kuni viimase ajani. Kuulnud, et Kesküla arvates peaks ka Peterburi Eesti territooriumi hulka kuuluma, tekkis vaikus. Nekljudov mõistis, et tal pole enam midagi küsida, ja Kesküla, et ta oli rääkinud liiga palju. Nad tõusid ja jätsid sõbralikult

---

⁹⁶ **Estonus.** Några drag ur den estländska själfständighetstankens utvecklingshistoria. – *Svenk tidskrift*, 1918, 1, 32.

Miks ma seda artiklit Aleksander Keskülale julgen omistada? Kindlasti on selle autor eestlane. Seda kinnitab nii ajakiri ise, märkides, et artikkel on saanud “eriti asjatundlikult” eestlaselt, kui ka faktoloogiline täpsus kohtades, kus rootslane oleks võinud vigu teha. Kes oli see eestlane, kes oli artikli autor? Artikli autor väidab, et viimase kolme aasta jooksul on ta saanud “usaldusväärseid andmeid” Eestis toimunu kohta mitte ainult eesti ajakirjandusest, vaid ka “hästi informeeritud” juhtivalt eestlasilt (lk 33). Sellest võib järeldada, et ise ta kogu see aeg Eestis ei viibinud. See sobib kokku Kesküla elulooga. Lisaks langevad mitmed selle artikli mõttekäigud kokku Kesküla autentsete tekstidega, millele ruumipuudusel allpool üksnes mõned viited. Selle vastu, et artikli autor oleks võinud olla näiteks Jaan Tõnisson, on mitu argumenti. Esiteks oli ajakirja see number trükki läinud kohe pärast 16. jaanuari, sest võimalikult värskena antav päevasündmuste ülevaade kandis just seda daatumit, Jaan Tõnisson jõudis aga Stockholmi kümme päeva hiljem, 26. jaanuaril (**Piip, A.** Tormine aasta. Ülevaade Eesti välispoliitika esiajast 1917.–1918. aastal dokumentides ja mälestusis. Örebro, kirjastus Vaba Eesti, 1966, 100). Teiseks – selle kolmekümne aasta vältel, mis ma nende probleemidega tegelenud olen, ei ole ma juhtunud kohtama väidet ega vihjetki, et selle artikli oleks kirjutanud ja avaldanud Jaan Tõnisson või keegi teine eestlane.

⁹⁷ **Estonus.** Några drag ur den estländska själfständighetstankens utvecklingshistoria, 32.

⁹⁸ Estonus täpsustas ka, missugused rahvused moodustaksid tema Eesti põliselanikkonna – need olid eestlased, sakslased ja rootslased, välja jäid sellest venelased ja lätlased (**Estonus.** Några drag ur den estländska själfständighetstankens utvecklingshistoria, 35). See langeb kokku seiskohaga, mida väljendas Aleksander Kesküla 31. oktoobril 1917 Herman Gummerusele üle antud dokumendis (**Jaanson, K.** Eestlane Aleksander Kesküla ja Rahvuste Uniooni III konverents Lausanne’is 1916. aastal. – *Akadeemia*, 2000, 9, 1856).

⁹⁹ **Nekludoff, A.** En diplomats minnen, 309–310.

hüvasti.¹⁰⁰ Targu jättis Nekljudov oma memuaarides mainimata, et selsamal kohtumisel hoiatas Kesküla muide teda ka Leninit Venemaale laskmast, kuna see võinuks põhjustada paksu pahandust¹⁰¹ – vahepeal oli juhtunud liiga palju, mis seda kinnitas.

Oma artikli lõpus hoiatas Estonus, et Eesti juhtivail meestel on tarvis lõputult kannatlikkust ja osavust enne, kui Eesti iseseisvus saab tegelikkuseks, ja et neil katsumusaegadel vaatab eesti rahvas Rootsi poole, lootes abi ja toetust. Rootsi poole “kellega Eestit on seotud nii paljude ajalooliste sidemetega ja kellega loodetakse ka tulevikus sõlmida tihedamad nii majanduslikud kui ka kultuurilised ja võib-olla ka poliitilised ühendused”.¹⁰²

On kerge mõista, miks Aleksander Kesküla seisukohad nii vähe tähelepanu on pälvinud – tema idee Eestist Põhjala osana oleks ehk kuidagi mõistetav olnud 1921. aasta paiku. Mida rohkem aeg aga esialgu edasi läks, seda utoopilisemaks see idee näis muutuvat. Nii aastail 1931 kui ka 1981, rääkimata vahepealsest ajast, tundusid sellised jutud kui jamps. Veelgi rohkem kehtib see Läänemere kui regiooni ühtsuse kohta. Üksnes 1991. aastal hakkas see visioon taas reaalsuses kontuure omandama. 1985. aastal ilmus rootslase Hans Björkegreni sulest raamat “Ryska posten”. Raamat lõppes miskipärast peatükiga Aleksander Keskülast, see kandis pealkirja “Unistus Läänemere riigist”. Selle viimane alapeatükk oli “Võitja, kes ühtlasi kaotas”.¹⁰³ Mõeldud oli Aleksander Kesküla, kes võitis 1916. aastal Stockholmis pesitsenud Buhharini, kuid kaotas hiljem bolševikele-kommunistidele. Mida me ütleksime praegu?

¹⁰⁰ Nekludoff, A. En diplomats minnen, 309–310.

Mingitest soome-ugri fantaasiatest nende vahel juttu ei olnud (Ain Kaalep suuliselt Kaido Jaansonile 31. okt 2000). Müüdid on kerged tekkima ja visad kaduma.

¹⁰¹ Robert Henry Clive. Memorandum recording interview with Mr. Kesküla, Stockholm, May, 1917. Public Record Office Londonis (The War. Sweden, Russia). Koopia eest olen tänulik Olavi Arensile.

¹⁰² Estonus. Några drag ur den estländska själfständighetstankens utvecklingshistoria, 37–38.

¹⁰³ Björkegren, H. Ryska posten. De ryska revolutionärerna i Norden 1906–1917. Stockholm, Bonniers, 1985, 312–339.

ALEKSANDER KESKÜLA'S WORLD VISION

Kaido JAANSON

Although Aleksander Eduard Kesküla (1882–1963) left Estonia for good in 1907, his thought was and remained part of the Estonian thought of the beginning of the last century. The fact that his tutor was Aleksander Põrk, a man whose way of thinking was characteristic of the times of national awakening and who according to today's standards could be classified as a national fundamentalist, was certainly an important factor among those that influenced his views.

